

Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri

Selim İnançlı*

Mehmet Zeki Ak**

Giriş

Türkiye, 1980'li yılların başında dışa açılmayı öngören ihracata dayalı kalkınma politikaları benimseyerek küresel pazarlardaki payını arttırma çabası içine girmiştir. İzlenen politikalar sonucunda önemli ölçüde değişim gösteren dış ticaretin, istikrarlı bir şekilde artması ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulabilmesinde önemli olan unsurlardan biri de komşu ülkelerle dış ticaret potansiyelinin değerlendirilebilmesidir. 1990 sonrası Türkiye'nin komşu Ortadoğu ülkeleriyle siyasi ilişkilerinde yaşadığı sorunlar, bu ülkelerle yapılan dış ticareti çoğu zaman olumsuz yönde etkilemiştir. Komşu ülkeler ile ticaretini arttırmayı hedefleyen Türkiye'nin, bu ülkelerle siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmesinin, dış ticaretin sürdürülebilir olması ve ülkenin ekonomik gelişmesine katkı sağlaması bakımından çok önemli olduğu tartışılmaz bir gerçektir.

Günümüzde ülkeler, dış ticarete kalıcı bir gelişme sağlayabilmek için bölgesel entegrasyonlar içinde yer almakta ve komşu ülkelerle dış ticaretin geliştirilmesine yönelik politikalar izlemektedirler. Bölgesel/komşu ülkelerle ticaretin özellikle gelişmiş ülkelerin ticaretinde önemli bir yere sahip bulunması bunun en önemli göstergesidir. AB ülkelerinin birlik içi ticareti yüzde 70 düzeyinde gerçekleşirken, NAFTA'da (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi) bu oran, yüzde 40'lar dolayında bulunmaktadır.

* Yrd.Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

** Araş.Gör., Sakarya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Dünyada görülen bu gelişmelere karşın Türkiye'nin komşu ülkeler ile ticari ilişkileri siyasi ilişkilerdeki olumsuz gelişmeler sebebiyle yeterli düzeye ulaşamamıştır. Türkiye'nin dış ticaret politikasındaki bu paradoksun ortadan kalkması, dış ticarete yeni açılımlar yakalanması ve 1990'lı yıllarda belirli ürün ve belirli ülke grubu çerçevesine sıkışan ihracatın hız kazanabilmesi için komşu ülkeler ile bölgesel dış ticaretin geliştirilmesi gerekmektedir. Komşu ülkelerle ticari ilişkilerde Türkiye'nin coğrafi yakınlık nedeniyle taşımacılık maliyetlerinin düşük olması, kültürel farklılıkların daha az olması nedeniyle anlaşmazlık riskinin azalması ve tüketim alışkanlıklarındaki benzerlik gibi faktörlerden dolayı pazarlama faaliyetlerinin daha kolay gerçekleştirilmesi, ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı yapıda bulunması gibi çok önemli avantajları vardır.

Bu çalışma, Türkiye'nin komşusu olan Ortadoğu ülkeleri ile ticari ilişkilerinin 1990 yılından günümüze gelişimini ve bu ülkelerle dış ticaret ilişkileri üzerinde etkili olan ekonomik ve siyasi faktörleri ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Komşu Ortadoğu Ülkelerinin Ekonomik Yapıları

Komşu Ortadoğu ülkeleriyle coğrafi, tarihi ve kültürel yakınlık avantajına sahip olunması ticari ilişkilerin gelişimini etkileyen faktörler arasında yer alsın da, fiziki ve ekonomik altyapının niteliği de ticari ilişkilerin gelişiminde önemli birer etkilendirler. Türkiye'nin komşuları ile dış ticaret ilişkileri incelendiğinde bu ülkelerin ekonomik yapıları ve politikalarının ticari ilişkilerin gelişiminde oldukça etkili olduğu görülmektedir.

Ortadoğu ülke pazarlarının bugünkü egemen karakteri, Türkiye'nin 1980 öncesi uyguladığı ithal ikameci politikalar ile benzerlik göstermektedir. Komşu ülkelerin, kalkınma politikalarını ithal ikameci bir anlayış üzerine oturtan ekonomik yapılarında merkezi planlamanın hâkim olması özel ticari faaliyetlerin sınırlı düzeyde kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca dış ticaret politikaları incelendiğinde, ithal ikameci politikalara uygun olarak ithalatı çeşitli kısıtlamalar altında sürdürdükleri görülmektedir.¹ Ekonomi politikasının temel hedefinin

¹ Yücel Akova vd., **İran İslam Cumhuriyeti Yerinde Dış Pazar Araştırması**, Ankara, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Yayınları, 2004, s. 4; A. Oya Benli, **Komşu ve Yakın Pazarlar**, Ankara: İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Yayınları, 2004, s. 81.

kendi kendine yeterli bir ekonomik yapı oluşturmak şeklinde belirlenmesi, ithalat üzerindeki kontrolleri de beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede ithalat, ülkede üretilmeyen veya üretimi yeterli olmayan temel ihtiyaç maddelerinin yanı sıra, ham ve yarı mamul maddelerin kontrollü olarak dış ticarete konu olması ve alınıp satılması esaslarına göre düzenlenmiştir. Suriye'de ise izlenen ekonomik reformlar çerçevesinde dış ticaret diğer Ortadoğu ülkelerine göre daha liberal politikalar içermektedir.

Komşu Ortadoğu ülkelerinin üretim yapılarına hâkim karakteri petrol üreticisi ve dolayısıyla petrol ve hammadde ihracatçısı olmalıdır. Ülke ekonomilerinin büyük oranda petrole bağımlı olmasının yanında ihracatlarının hammadde ağırlıklı geleneksel birkaç kalemden oluşması dış ticaretin yapısını ihracat gelirlerinin artışına bağımlı hale getirmiştir. Döviz girdilerinin büyük kısmının petrol ihracatından elde edilmesi, dış ticaret hacmini, uluslararası petrol fiyatlarında meydana gelen dalgalanmalara karşı aşırı duyarlı hale getirmiş, petrol gelirlerinin yüksek seyrettiği dönemlerde dış ticaret hacminde bir artış aksi durumlarda da bir daralma yaşanmıştır. Petrol dışı sektörleri geliştirme çabalarına rağmen İran'ın toplam ihracatının yüzde 69'u²(2004), Irak'ın yüzde 98'i³ (2004) ve Suriye'nin yüzde 71'i⁴ (2003) ham petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. Özellikle doksanlı yılların ortalarına kadar dünyada petrol fiyatlarının düşük seviyede seyretmesi komşu ülkelerin dış ticaretinin gelişimini sınırlandırmıştır.

Doksanlı yılların başlarından itibaren ortaya çıkan siyasi krizler, savaşlar ve çeşitli yaptırımlar nedeniyle bölgede ekonomik altyapı gelişmemiştir. Özellikle bu dönemde yaşanan İran- Irak Savaşı, Körfez Krizi ve ABD'nin Irak'a müdahalesi bu ülkelerin ekonomik ve fiziki altyapılarının tahrip olmasına neden olmuştur. Komşu Ortadoğu ülkelerinin altyapılarının tahrip olması ekonomik gelişmenin düşük düzeyde gerçekleşmesine yol açmış ve kalıcı ekonomik büyümenin temellerinin atılmasını engellemiştir.

² IMF, **Iran Country Report**, No:04/306, Washington, International Monetary Fund Publication, 2004, s. 30.

³ IMF, **Iraq Country Report**, No:05/295, Washington, International Monetary Fund Publication, 2005, s. 27.

⁴ UNCTAD, **Handbook of Statistics**, Newyork, United Nations Publication,2005, s. 134.

Komşu Ortadoğu ülkelerinde mali sektör yeterli düzeyde gelişmemiştir. Ticari ve mali yapıda birçok reformlar yapılmasına rağmen aktif bankaların birçoğunun halen devlet elinde bulunması ve finans kuruluşlarının etkin bir performans sergileyememesi ticari ilişkilerde önemli sorunlara yol açmaktadır.

1990-2000 Döneminde Siyasi ve Ekonomik İlişkiler ve Dış Ticarete Yansımaları

Türkiye, serbest piyasa ekonomisine geçiş ve dış pazarlara açılma yolunda 1980'li yıllardan itibaren gerçekleştirdiği atılımlar sonucunda, dünya pazarlarında kayda değer bir yer edinmiştir. Bununla birlikte, Ortadoğu'nun, 1990'lı yıllarda politik krizlerin ve istikrarsızlıkların yoğun olarak yaşandığı bir bölge haline gelmesi, dış ticaretin bu ülkeler ile potansiyele uygun düzeyde gelişmesini engellemiş ve beklenen seviyenin çok altında kalmasına neden olmuştur.

İran

1990'lı yıllarda Tahran'ın, Türkiye'yi tehdit eden, PKK başta olmak üzere terör örgütlerine ve radikal köktendinci hareketlere destek verdiği yönündeki suçlamalar, 1996 yılında Türkiye'nin İsrail ile, ABD'nin de desteklediği bir "stratejik ittifak"a girmesi ve buna karşılık İran'ın da Suriye ve Yunanistan ile birlikte üçlü bir ittifak oluşturmaya çalışması iki ülke ilişkilerinde çok büyük bir gerginliğe yol açmıştır. Ankara ile Tahran arasındaki siyasi ilişkilerde yaşanan bu gerginlik, ticari ilişkilerin gelişmesi için gerekli zemini de ortadan kaldırmış ve Türkiye-İran dış ticareti doksanlı yılların başından itibaren gerilemeye başlamıştır.⁵

Türkiye-İran dış ticaret ilişkilerinin gerilemesinde ikili sorunlar kadar uluslararası sorunlar da etkili olmuştur. Bu bağlamda özellikle, ABD'nin, doksanlı yılların başında İran ve Irak'ı ekonomik ve siyasi olarak uluslararası alanda izole etmeyi amaçlayan "ikili çevreleme" (dual containment) politikası ile bu ülkeleri uluslararası camiayı tehdit eden iki "yasadışı" ülke olarak ilan etmesinin olumsuz etkisi dile geti-

⁵ Mustafa Aydın ve Damla Aras, "Political Conditionality of Economic Reactions Between Paternalist States: Turkey's Interaction with Iran, Iraq and Syria", 2005 [\(http://www.looksmarteducation.com/p/articles/mi_m2501/is_1-2_27/ai_n15694704?pi=education\)](http://www.looksmarteducation.com/p/articles/mi_m2501/is_1-2_27/ai_n15694704?pi=education).(22 Ocak 2006), s. 6.

rilmelidir.⁶ Bu politika çerçevesinde Washington yönetimi, uluslararası terörizmi desteklemek, Ortadoğu barış sürecine aktif olarak muhalefet etmek, İslam rejimini ihraç etmeye çalışmak, kitle imha silahları üretmek ve nükleer program geliştirmek ile suçladığı⁷ İran'ı izole etmek amacıyla uluslararası kamuoyunu iş birliğine davet etmiş ve İran ile üçüncü ülkelerin ticari ilişkilerini gözden geçirerek sınırlandırmaları çağrısında bulunmuştur. 1996 yılında D'Amato Yasası adıyla bilinen kararlar çerçevesinde İran'a yönelik ekonomik baskılar ve yaptırımlar arttırılmıştır.⁸

ABD'nin İran'a karşı bu politikaları üç temel nedenden dolayı Türkiye-İran ticari ilişkilerinin gelişimini engellemiştir. İlk olarak, Türkiye'nin İran ile ticari ilişkileri geliştirmek istediği dönemlerde sürekli ABD faktörü etkili olmuştur. Türkiye ABD'nin ambargo kararına uyması halinde önemli bir ticari ortaklığı bozarak ciddi boyutta ekonomik kayba uğrayacaktı. Bu yüzden ABD'nin kuşatma politikasının ağır ambargo koşullarıyla Tahran'ı yola getirmeyi öngören tavrı yerine daha ılımlı bir tavır benimsemiştir. Fakat buna rağmen ABD faktörünün Türkiye'yi sürekli tedirgin etmesi ticari ilişkilerin gelişimini engellemiştir. Türkiye ve İran'ın D'Amato yasınının ilanından kısa bir süre sonra, 12 Ağustos 1996'da 23 milyar dolarlık doğalgaz anlaşması imzalaması ve bunun ABD ile Türkiye arasında bir soruna dönüşmesi, Türkiye'nin İran ile siyasi ve ticari ilişkilerinde ABD'nin belirleyici etkisini ortaya koymaktadır.

İkinci neden ise, Batılı ülkeler tarafından gerek ekonomik gerekse politik olarak yalnızlığa itilen İran'ın ticaret ortaklarını değiştirmesi olmuştur. Devrim öncesinde Almanya, ABD ve İngiltere İran'a ihracatta bulunan ülkeler arasında ilk sıralarda yer alırken, devrim sonrasında ABD ve İngiltere'nin ülkeye ihracatı ani düşüş göstermiştir.⁹ İran'a yönelik yaptırımlar çerçevesinde Batılı ülkelerin, ülkeye silah ve bilgisayar donanımı ve yazılımı da dâhil olmak üzere bazı elektronik ürünlerin ihracatını engellemesinden dolayı Tahran yönetimi söz konusu ürünlerin temininde karşılaşılan sıkıntıların üstesin-

⁶ Ayşegül Sever, "ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye", **En Uzun On Yıl**, Gencer Özcan ve Şule Kut (der.) içinde. İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 357.

⁷ Ayşegül Sever, "ABD", s. 358.

⁸ Ayşegül Sever "ABD", s.:355-360.

⁹ Yücel Akova et al., **İran İslam Cumhuriyeti Yerinde Dış Pazar Araştırması**, Ankara: İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Yayınları, 2004, s. 15.

den gelmek üzere Rusya, Çin ve Kuzey Kore pazarına yönelmiştir. İran'ın ithalatını Asya pazarlarına yönlendirmesi dolaylı da olsa Türkiye ile ticari ilişkilerin gelişimini engellemiştir.¹⁰

Üçüncü olarak da, ABD'nin uyguladığı yaptırımlar İran ekonomisinin zayıflamasına neden olmuş, ambargo nedeniyle İran'ın ihracatı ve ithalatı yaptırımların uygulandığı dönem boyunca gerilemiştir. İran'ın dış ticaretinin durgunlaşması Türkiye ile ticari ilişkilerine de olumsuz yansımıştır.

Tablo 1: Türkiye'nin İran ile Dış Ticareti (1990-1999)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
<i>İhracat</i>	496	487	455	290	250	268	298	307	195	158
<i>Pay(%)</i>	3,8	3,6	3,1	1,9	1,4	1,2	1,3	1,2	0,7	0,6
<i>İthalat</i>	492	80	365	614	692	689	806	646	433	636
<i>Pay(%)</i>	2,2	0,4	1,6	2,1	3,0	1,9	1,8	1,3	0,9	1,6
<i>Hacim</i>	988	567	820	904	942	957	1104	953	628	794
<i>Pay(%)</i>	2,8	1,6	2,2	2,0	2,3	1,7	1,7	1,3	0,9	1,2
<i>Denge</i>	4	407	90	-324	-442	-421	-509	-339	-238	-478

Kaynak: DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

ABD'nin ekonomik ve siyasi yaptırımlarının Türkiye-İran ticari ilişkilerine yansımaları Tablo 1'de açık bir şekilde görülmektedir. 1990 yılında 496 milyon dolar olan Türkiye'nin İran'a ihracatı 1999 yılına kadar sürekli gerilemiş ve 158 milyon dolar seviyesine kadar düşmüştür. İthalat ise 1990 yılında 492 milyon dolar iken 1996 yılında 806 milyon dolar ile en yüksek seviyesine ulaşmış ve 1999'da ise 636 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin dış ticaret hacmi içinde İran'ın payı da istikrarsız dış politik ortamda 1990'da % 2,8 iken 1999'da % 1,2'ye gerilemiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin toplam ihracatında İran'ın payı ise daha büyük bir düşüşle % 3,8'den % 0,6'ya gerilemiştir.

Irak

Doksanların başından günümüze kadar komşu ülke Irak ile olan siyasi ve ekonomik ilişkiler, genelde ABD ve müttefiklerinin ger-

¹⁰ Asım Çalış, **İran Ülke Profili**, Ankara, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Yayınları, 2005, s. 9.

çekleştirdiği askerî ve ekonomik müdahalelerle şekillenmiştir. 1990-91 Körfez Savaşı'nın ardından BM'nin Irak'a yönelik yaptırımları ve savaşın yıkıntıları Irak'ın altyapısında ve ekonomisinde büyük sorunlara yol açmıştır. BM ambargosu Irak ekonomisinin zayıflamasına ve bölge ülkeleri ile arasındaki ticari ilişkilerin neredeyse durma noktasına gelmesine neden olmuştur.

Petrol fiyatlarındaki artışa yol açmasının yanısıra Körfez Savaşı, kara taşımacılığı, müteahhithlik hizmetleri ve dış ticaret üzerindeki olumsuz etkileri, Türkiye ekonomisinin önemli kayıplara uğratmıştır.¹¹ Savaş öncesinde Irak ile 1-1,5 milyar dolar civarındaki ticaret hacmi, bu olumsuz gelişmeler ile birlikte 1995 yılında 123 milyon dolara kadar gerileyerek durma noktasına gelmiştir.

Irak, Körfez Savaşı öncesi dönemde Türkiye'nin, Almanya'nın ardından ikinci büyük ticaret ortağı ve Ortadoğu'ya açılan önemli bir kapısıyken, Körfez Savaşı ve ardından uygulanan ambargo ile birlikte Irak pazarının yanı sıra, Irak üzerinden Ortadoğu'ya açılan kapılar da büyük ölçüde aktivitesini kaybetmiştir.¹²

Türkiye'nin 1996 yılından itibaren Irak ile ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek amacıyla ikili düzeyde çabalarını yoğunlaştırması ve Saddam Hüseyin'in kabul etmesiyle birlikte, Irak'a yönelik yaptırımlar rejiminin yumuşatılmasını öngören "BM Petrol Karşılığı Gıda ve İlaç Programı (MOU)"nın yürürlüğe girmesiyle birlikte 1997 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi bir önceki yıla göre % 300 oranında artarak 1 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. Fakat, 1998 yılında ikili ticaret hacmi, Irak'ın MOU çerçevesinde Türkiye'den yaptığı alımları diğer ülkelere de yönlendirmesi, Irak'lı kuruluşların Türk firmalarına olan borçlarının artması ve dünya petrol fiyatlarının düşmesi gibi nedenlerle bir önceki yıla göre gerilemiştir.¹³

¹¹ Süha Bölükbaşı, "Turkey Challenges Iraq and Syria: The Euphrates Dispute", *Journal of South Asian Middle Eastern Studies*, 1993, s. 17.

¹² Mustafa Güleç ve Gencay Oğuz, *Irak Savaşının Gölgesinde Türkiye Ortadoğu Ülkeleri Ticari İlişkileri*, Ankara, Dış Ticaret Müsteşarlığı Yayınları, 2003, s. 4.

¹³ DEİK, *Irak'ın Yeniden Yapılandırılması ve Türkiye Irak İlişkileri*, <http://www.deik.org.tr>, (23 Ocak 2006), s. 13.

Tablo 2: Türkiye'nin Irak ile Dış Ticareti (1990–1999)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
<i>İhracat</i>	214	122	212	160	141	123	219	549	366	247
<i>Pay(%)</i>	1,7	0,9	1,4	1,0	0,8	0,6	0,9	2,1	1,4	0,9
<i>İthalat</i>	1047	583	908	970	0	0	32	454	247	414
<i>Pay(%)</i>	1,0	0,6	0,9	0,5	0,6	0,3	0,5	1,1	0,8	0,6
<i>Hacim</i>	1261	705	1120	1130	141	123	251	1003	613	661
<i>Pay(%)</i>	3,6	2,0	3,0	2,5	0,3	0,2	0,4	1,3	0,8	1,0
<i>Denge</i>	-833	-461	-696	-810	141	123	187	95	119	-167

Kaynak: DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin 1990'lı yıllarda Irak ile dış ticareti incelendiğinde Körfez Savaşı ve BM ambargosu sonrasında ihracat sürekli olarak düştüğü görülür. 1990 yılında 214 milyon dolar olan ihracat 1995 yılına gelindiğinde 123 milyon dolara gerilemiştir. Irak'a uygulanan yaptırımların hafifletilmesi ile birlikte ihracat 1997 yılında 549 milyon dolar ile en yüksek seviyeye ulaşmış 1999 yılında ise 247 milyon dolara gerilemiştir. Ağırlıklı olarak petrol ürünlerinden oluşan ithalat ise, 1990 yılında 1 milyar dolar iken, uygulanan petrol ambargosu nedeniyle 1994 ve 1995 yıllarında en düşük seviyesine gerilemiş, 1997 yılında ithalatta yaşanan artış da yine MOU çerçevesinde Irak'ın gıda ve ilaç karşılığında petrol satışına başlamasıyla yakından ilişkilidir. Ancak genel olarak, gerek savaş ve gerekse ambargo nedeniyle, Türkiye'nin dış ticaret hacmi içinde Irak'ın payı 1990 yılında %3.6 iken 1999'da %1'e gerilemiştir. Türkiye'nin Irak Savaşı nedeniyle, çoğunluğu dış ticaret alanında olmak üzere, ekonomik kayıpları konusunda farklı rakamlar ifade edilse de, bunlar arasında en az olanı 30 Milyar Doları göstermektedir.

Suriye

1990'lı yıllarda Türkiye'nin, Suriye ile siyasi ve ekonomik ilişkileri zaman zaman yaşanan olumsuzluklar nedeniyle istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Suriye'nin Türkiye'ye karşı PKK terör örgütünü desteklemesi ve bölgedeki nehirlerin sularının paylaşımında yaşanan anlaşmazlıklar Türkiye ile Suriye arasındaki siyasi ilişkilerin iyice gerilmesine sebep olmuş ve bu durum ekonomik ilişkilere de yansımıştır. Özellikle 1990 yılında, Türkiye'nin Atatürk Barajı'nın rezervlerini doldurmaya başladığı sırada, su sorunu siyasi ilişkilerin iyice

gerginleşmesine yol açmıştır. Suriye, Türkiye'yi "sınır aşan sular" temelinde bir anlaşmaya zorlamak üzere, PKK terör örgütünü Türkiye'ye karşı desteklemiştir.¹⁴

Soğuk Savaş süresince ayrı kamplarda yer alan ve birbirlerini ABD'nin "Maşası" ya da SSCB'nin "uydusu" olarak suçlayan¹⁵ bu iki ülke ilişkilerinde, doksanlı yılların başında, güvenlik alanında ve su konusunda var olan sorunlara rağmen, kısmi bir düzelmeye yaşanmış ve Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması konusunda iş birliği söz konusu olmuştur.¹⁶ Siyasal ilişkilerde yaşanan olumlu gelişmeye paralel olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben demir perde ülkelerinin Suriye'nin dış ticaretindeki paylarının gerilemesi ticari ilişkilerde bir canlanmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1989 yılında Suriye dış ticaretinde % 40'lık pay ile ilk sırada yer alan eski Sovyet Cumhuriyetleri ve Varşova Paktı ülkelerinin payı zaman içerisinde azalırken, özellikle Avrupa Birliği ülkelerinin ve Türkiye'nin dış ticaretteki payı hızlı bir şekilde artmıştır. Bu değişime paralel olarak 1990 yılında 278 milyon dolar olan Türkiye ve Suriye arasındaki dış ticaret hacmi, 1995'te yaklaşık 2 kat artarak 530 milyon dolar düzeyine ulaşmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Türkiye, Suriye'nin hem ithalatında hem de ihracatında İtalya ve Fransa'nın arkasından üçüncü ülke olmuştur.¹⁷

1995'in özellikle ikinci yarısında Suriye'nin PKK'ya verdiği desteği arttırdığı iddiasının yanısıra su konusunda yaşanan anlaşmazlığı uluslararası boyuta taşıma çabaları iki ülke ilişkilerini oldukça zora sokmuştur. 1995 yılında Yunanistan ve Suriye'nin, Türkiye ile çatışması halinde Yunan uçaklarına Suriye hava sahasını kullanma hakkını veren bir anlaşma imzalandığı haberlerinin ortaya çıkması ve Şubat 1996'da imzalanan askerî çerçeve anlaşmasıyla Türkiye ile İsrail ara-

¹⁴ Robert Olson, "Turkey-Syria Relations Since the Gulf War: Kurds and Water". **Middle East Policy**, 1997, s. 171.

¹⁵ Meliha B Altunışık, "Güvenlik Kısacasında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri." **En Uzun On Yıl**, Gencer Özcan ve Şule Kut (der.), İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 322.

¹⁶ Meliha B Altunışık, "Güvenlik", s. 332.

¹⁷ DEİK, **Suriye Ekonomisi ve Türkiye-Suriye Ekonomik ve Ticari İlişkileri**, <http://www.deik.org.tr>, (23 Ocak 2006), s. 12.

sında sıkı bir ittifakın kurulması, Türkiye ve Suriye arasındaki politik ilişkilerin iyice sertleşmesine neden olmuştur.¹⁸

Ekim 1998’de Türkiye’nin örtülü savaş tehdidi sonucu yaşanan kriz üzerine, Suriye’nin PKK terör örgütü liderini sınır dışı etmesinin ardından Ankara-Şam ilişkileri normalleşme sürecine girmiştir. Bu süreç karşılıklı üst düzey ziyaretlerle gelişmiş, bunu ekonomik ve ticari ilişkilerin canlandırılması izlemiştir. Her iki devletin özellikle Irak merkezli Kürt özerkliğini tehdit olarak algılaması, bu ilişkilere güvenlik ekseninde stratejik bir boyut da katmıştır.

Tablo 3: Türkiye’nin Suriye ile Dış Ticareti (1990-1999)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
<i>İhracat</i>	194	264	216	239	254	272	308	269	309	232
Pay(%)	1,5	1,9	1,5	1,6	1,4	1,3	1,3	1,0	1,1	0,9
<i>İthalat</i>	84	70	53	68	44	258	311	456	308	307
Pay(%)	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,7	0,7	0,9	0,7	0,8
<i>Hacim</i>	278	334	269	307	298	530	619	725	617	539
Pay(%)	0,8	1,0	0,7	0,7	0,7	0,9	0,9	1,0	0,8	0,8
<i>Denge</i>	110	194	163	171	210	14	-3	-187	1	-75

Kaynak: DİE, DTM -2005.

Türkiye’nin 1990-1999 yılları arasında Suriye ile dış ticareti incelendiğinde, 1990 yılında ihracat değeri 194 milyon dolar iken, 1996 yılında en üst seviyesine ulaşarak 308 milyon dolar olduğu, 1999 yılında ise 232 milyon dolara gerilediği görülür. İthalat ise 1990 yılında 84 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, 1997 yılında 456 milyon dolar ile en üst seviyeye ulaşmış, 1999 yılında ise 307 milyon dolara gerilemiştir. Türkiye’nin Suriye ile dış ticareti 1995 yılına kadar fazla verirken, daha sonraki dönemde açık vermiştir. Ancak Türkiye’nin dış ticareti içinde Suriye’nin payı oldukça önemsiz kalmıştır. İncelenen yıllar dikkate alındığında dış ticaret hacmi % 1’in altında kalmıştır.

¹⁸ Meliha B Altunışık, “ Güvenlik Kıskaçında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri.” **En Uzun On Yıl**, Gencer Özcan ve Şule Kut (der.), İstanbul, Boyut Kitapları, 1998, s. 338.

2000 Yılı Sonrası Politik ve Ekonomik İlişkiler ve Dış Ticarete Yansımaları

2000'li yılların başında dünya ekonomisi bir yavaşlama sürecine girmiştir. Yaşanan bu süreçten gelişmiş ülke pazarları da etkilenmiş olup, gelişmekte olan ülkelerin ihracatına olan talep % 10 oranında gerilemiştir. Bu olumsuz gelişmelerin ihracatı büyük ölçüde gelişmiş ülke pazarlarına bağımlı olan Türkiye'nin ihracat performansının etkilenmemesi için sınır komşusu olan ülkeler ile ticaretini geliştirmesi ve çeşitlendirmesi gerekmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin dış ticaret stratejisi içinde önemli yere sahip olan komşu ülkeler ile dış ticaretin geliştirilmesi politikası çerçevesinde 2000 yılından itibaren Türkiye'nin bu pazarlara ihracatında bir artış eğilimi gözlenmeye başlamıştır. Ancak Türkiye'nin sınır ve yakın komşuları ile olan ticareti istikrarlı bir düzeye ulaşamamıştır. Özellikle Ortadoğu'nun siyasi açıdan dengesiz bir yapıya sahip olması, bölgede zaman zaman çeşitli krizler ve savaşlar yaşanması ticaretin geliştirilmesi için elverişli koşulların oluşturulmasını engellemiştir. Yine de, potansiyel düzeyin altında kalsa da, Türkiye'nin 2000 sonrası Ortadoğu'daki komşu ülkeler ile siyasi sorunları çözme eğilimi içine girmesi dış ticarete olumlu bir şekilde yansımıştır.

İran

Doksanlı yılların sonlarından itibaren İran, dış politikasını, Körfez bölgesinde barış ve istikrarın yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunmak, komşu ülkelere güven vermek ve dünya ekonomisine entegre olmak üzerine dayandırmıştır.¹⁹ Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi İran'ın, sınır komşusu olan ülkelerle ilişkileri geliştirmek ve güven verici bir ilişki kurabilmek için çaba göstermesinde etkili olmuştur.

2000 yılından itibaren İran, yeni bir ekonomi programı yürürlüğe koyarak dış ticaret ve döviz politikasında liberalizasyona gitmiştir. Uygulamaya konulan liberalizasyon politikaları ile özellikle başta gıda ürünleri olmak üzere bazı malların ithalatında devlet tekelleri kaldırılmıştır. Döviz kuru politikalarının liberalizasyonu için 21 Mart 2002 itibarıyla yürürlüğe giren yeni sistem ile çoklu kur sisteminden tek oranlı (dalgalı) döviz kuru sistemine geçilmiştir. Söz konusu dü-

¹⁹ Tayyar Arı, **Irak, İran ve ABD Önleyici Savaş, Petrol ve Hegemonya**, Alfa Basım Yayın., İstanbul 2004, s. 402-431.

zenlemeler ile resmî döviz kuru ve serbest piyasa kuru arasındaki farklılıklar kaldırılmıştır.

Yine Hatemi tarafından izlenen ılımlı dış politikanın bir sonucu olarak doğalgaz boru hattının faaliyete geçmesi ve İran doğal gazının Türkiye'ye getirilmesi ile birlikte iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 4 milyar dolar düzeyine çıkmıştır. Fakat İran'dan ithal edilen doğalgazın niteliği, fiyatı ve bazı teknik konularda iki ülke arasında sorunlar yaşanmış, Temmuz 2004'te Başbakan Erdoğan'ın İran ziyareti sırasında da bu sorunun çözümüne yönelik istenen sonuç alınamamıştır.

11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret merkezi ve Pentagon'a yönelik terörist saldırılar Amerika'yı yeni bir güvenlik politikası oluşturmaya yöneltmiş ve bu politikalar çerçevesinde ABD İran'ın da içinde bulunduğu bazı ülkeleri (diğerleri Irak ve Kuzey Kore) "şer eksenli" olarak nitelendirmiştir.²⁰ ABD'nin İran'a karşı bu sert tavrı ve 2005 yılında Ahmedinecad 'ın İran Cumhurbaşkanlığı seçimini kazanması dünyada ve bölge ülkelerinde tedirginliğe neden olmuştur. Özellikle ABD ve AB'nin İran'ın nükleer programlar konusundaki baskıları Ahmedinecad hükümetini dış politikada zaman zaman sert ve radikal söylemlere yönlendirmiştir. Bu gelişmeler, İran'ın Hatemi döneminde ılımlı politikaları ile dünya kamuoyunda oluşturduğu olumlu izlenimlerin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu da İran'ın uluslararası alanda yalnızlaşması ve ekonomik ambargoların başlaması anlamına gelmektedir.

Tablo 4: Türkiye'nin İran ile Dış Ticareti (2000-2005)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
<i>İhracat</i>	236	361	308	531	813	820
<i>Pay(%)</i>	0,8	1,2	0,9	1,1	1,3	1,2
<i>İthalat</i>	816	840	920	1858	1776	3175
<i>Pay(%)</i>	1,5	2,0	1,8	2,7	1,8	3
<i>Hacim</i>	1052	1200	1228	2389	2589	3995
<i>Pay(%)</i>	1,3	1,7	1,4	2,0	1,6	2,3
<i>Denge</i>	-580	-479	-612	-1327	-963	-2355

Kaynak : DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

²⁰ Tayyar Arı, "Irak", s. 495.

Türkiye'nin İran ile ikili ticari ilişkilerinde 2000 yılı sonrası önemli gelişmeler olmuştur. 2000-2005 döneminde Türkiye'nin İran'a ihracatı yılda ortalama yüzde 3.5 oranında artarak 820 milyon dolara yükselmiştir. İran'dan yapılan ithalat ise bu dönemde yıllık yüzde 3.9 oranında artarak 3.2 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. Uluslararası alanda İran'ın yalnızlaştırılmasına yönelik, özellikle ABD'nin girişimlerinin arttığı bir dönemde kaydedilen bu artışta, Türkiye'nin, özellikle 3 Kasım seçimleri sonrasında uyguladığı, "komşularla sıfır problem noktası" ilkesini temel alan, komşuları tehdit olarak değil, ekonomik ortak olarak gören iş birliği eksenli dış politika anlayışının çok önemli etkisi olmuştur.

Irak

Irak'ta 2000 yılından itibaren merkezi bir ekonomik yapıdan liberal bir ekonomik yapıya geçiş çabaları başlatılmıştır. Serbest piyasa döviz kurlarında istikrar sağlanmaya yönelik çabalar ile uygulanan ambargonun hafifletilmesinden sonra Irak'ın dış ticaret hacmi hızlı bir şekilde artmıştır. Bölgede istikrar sağlamak için Irak ile ilişkilerini daha da ileri götürecek girişimlerde bulunması, Türkiye'nin 2000'li yıllarda bu ülkeye yönelik ihracatında önemli artışlar ortaya çıkarmıştır.

2003 başlarında Türk iş adamlarından oluşan bir heyet Irak'a giderek ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik çalışmalarda bulunmuştur. Diğer yandan, savaşın ardından Irak'ta oluşan yeni ortamda, Ağustos 2003'te Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının açılması ve sınır ticaretinin güçlendirmesi için çeşitli anlaşmaların yapılması önemli bir adım olmuştur. Irak'la ilişkilerde yaşanan bu olumlu gelişmeler Türkiye'nin dış ticaretine önemli bir ivme kazandırmıştır. Bu çerçevede, 2002-2005 yılları arasında iki ülke arasında dış ticaret hacmi hızlı bir şekilde artmıştır.

Tablo 5: Türkiye'nin Irak ile Dış Ticareti (2000-2005)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
<i>İhracat</i>	371	707	464	806	1821	2425
<i>Pay(%)</i>	1,3	2,3	1,3	1,7	2,9	3,7
<i>İthalat</i>	487	0	207	113	468	447
<i>Pay(%)</i>	0,7	1,7	0,9	1,2	1,9	0,4
<i>Hacim</i>	858	707	671	919	2289	2872
<i>Pay(%)</i>	1,0	1,0	0,8	0,8	1,4	1,7
<i>Denge</i>	-116	707	257	693	1353	1978

Kaynak: DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin Irak ile ticari ilişkileri 2000 yılından sonra hız kazanmıştır. Irak ile dış ticaret hacmi 2005 yılında, 2000'e göre yaklaşık üç katı bir artışla 2.9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracat, 5 yıllık dönemde büyük bir artışla, 371 Milyon Dolardan, 2.425 Milyon Dolara yükselmiştir. Bunda, Irak'ın savaş sonrası yeniden inşasında Türk şirketlerinin aldığı payların önemli bir katkısı olmuştur. İthalat ise bu dönemde 447 milyon dolar olmuştur. İthalatın bu dönemde azalmasının sebebi ise Irak'ın yeniden yapılandırma sürecinde dış ticaret politikasının yeniden oluşturulması ve bu süreç içerisinde petrol ihracatının azalmasıydı.

Suriye

Suriye 2000 yılından itibaren gerçekleştirdiği ekonomik reformlar ve ticari liberalizasyon çerçevesinde Ortadoğu ülkeleri arasında yükselen bir konuma ulaşmıştır. Suriye'deki ekonomik reformların nihai amaçları ülkenin devlet kontrolündeki ekonomisini modernize etmek ve piyasa ekonomisine dönüştürmek, ülkedeki yüksek işsizlik oranını aşağıya çekmek ve petrol dışında diğer sektörlerin geliştirilmesini sağlamaktır.²¹

2000 yılı ve sonrasında Türkiye'nin Suriye ile olumlu siyasi gelişmeleri ekonomik ilişkilere de yansımıştır. 2001 yılında Suriye, Mısır doğalgazını kendi topraklarından Türkiye'ye getirmek için Ürdün ve Mısır ile anlaşmalar imzalamıştır. Bununla, Mısır'dan getirilecek doğalgaz ile Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesinin ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır. Ayrıca Suriye'nin doğalgaz rezervlerinin de bu boru hattı vasıtasıyla Türkiye'ye aktarılması hedeflenmiştir. Suriye'nin Hatay üzerinde iddialarından vazgeçmesini de içeren ilkelerin açıklanması siyasi ilişkilerin daha da gelişmesini sağlamıştır. Hatta iki ülke arasında Haziran 2002'de bir askerî tatbikat ve iş birliği antlaşması imzalanmıştır.²²

2002'de yüksek düzeyde sivil ve askerî görevliler arasında güvenlik ve çeşitli alanlarda iş birliğini öngören 8 toplantı yapılmış ve iki

²¹ UND, **Suriye Ülke Profili**, <http://www.und.org.tr>(27 Ocak 2006), s.5.

²² Mustafa Aydın ve Damla Aras, " Political Conditionality of Economic Reactions Between Paternalist States: Turkey's Interaction with Iran, Iraq and Syria" http://www.looksmarteducation.com/p/articles/mi_m2501/is_1-2_27/ai_n15694704?pi=education, (22 Ocak 2005), s. 6.

ülke arasında politik ilişkilerin yanı sıra ekonomik ilişkilerin de geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, Haziran 2000'de Hafız Esad'ın ölümünden sonra halefi Beşar Esad'ın Türkiye'ye karşı yapıcı bir yaklaşım sergilemesi de iki ülke arasındaki sorunların giderilmesinde oldukça etkili olmuştur. 2003 yılında Suriye Başbakanı'nın 17 yıl sonra ilk defa iki ülke arasındaki su problemini tartışmak için Türkiye'yi ziyaret etmesi siyasi sorunların çözümlenmesi ve daha fazla ticaretin teşvik edilebilmesi açısından önemli bir gelişmeydi.

Türkiye'nin Suriye ile yakınlaşma süreci, ABD'nin Şam üzerindeki baskıyı yoğunlaştırma politikasıyla sıkıntılı bir sürece girmiştir. Ankara ile Şam arasında yeni anlaşmalara imza atılırken, Washington yönetimi Kongre'den, Suriye'yi tecridi ağırlaştıracak bir karar çıkartmıştır. BM Güvenlik Konseyinin 1559 sayılı kararını ifade eden bu mutabakat, Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesini ve Hizbullah başta olmak üzere Lübnan'daki örgütlerin silahlılandırılmasını öngörmekteydi.²³ Hariri suikastıyla birlikte Suriye'ye yönelik baskı uygulanması yönündeki ABD politikalarının etkinlik kazanması bu ülkeyi zor bir konuma sokarken, Türkiye ile ticari ilişkilerinde de olumsuz gelişmelere neden olmuştur.

Tablo 6: Türkiye'nin Suriye ile Dış Ticareti (2000–2005)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
<i>İhracat</i>	184	281	263	410	395	496
<i>Pay(%)</i>	0,7	0,9	0,7	0,9	0,6	0,8
<i>İthalat</i>	545	463	506	413	358	247
<i>Pay(%)</i>	1,0	1,1	1,0	0,6	0,4	0,2
<i>Hacim</i>	729	744	769	823	753	743
<i>Pay(%)</i>	0,9	1,0	0,9	0,7	0,5	0,4
<i>Denge</i>	-361	-182	-243	-3	37	249

Kaynak: DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

Türkiye'nin Suriye ile dış ticareti incelendiğinde 2000 yılı sonrası bir gelişme trendi gözlenmiştir. Sınır ve bavul ticaretinde meydana gelen artış ile 2004 yılında, iki ülke arasında Serbest Ticaret Alanı Anlaşması imzalanması, Türkiye'nin Suriye ile dış ticaretine olumlu yansımış, ticaret hacmi 2000-2005 yılları arasında % 1 artışla 743 milyon dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Bu yıllar arasında Türkiye'nin ihra-

²³ Erdal Güven, "Mesele Ziyaret Değil Politika", **Radikal**, 25 Mart 2005.

catı ortalama % 2.7 oranında artarak 496 milyon dolara ulaşmış, aynı dönemde ithalat ise % 2.2 oranında azalarak 247 milyon dolar olmuştur.

Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Dış Ticaretinin Değerlendirilmesi

1990-2005 yılları arasında Türkiye'nin komşu Ortadoğu ülkeleri ile politik ve ekonomik faktörlere bağlı olarak dış ticareti dönem dönem inişler ve çıkışlar göstermiştir. Buna rağmen ihracat yılda ortalama yüzde 19.6 oranında artış göstermiş ve aynı dönemde Türkiye'nin ihracat artış oranı yıllık ortalama yüzde 26 olmuştur.

Tablo 7: Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri (İran, Irak, Suriye) ile Toplam Dış Ticareti (1990-2005)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
<i>İhracat</i>	904	873	883	689	645	663	825	1125	870	637	791	1349	1035	1747	3029	3741
<i>Pay(%)</i>	7,0	6,4	6,0	4,5	3,6	3,1	3,6	4,3	3,2	2,4	2,8	4,3	2,9	3,7	4,8	5,7
<i>İthalat</i>	1623	733	1326	1652	736	947	1149	1556	988	1357	1848	1303	1633	2384	2602	3869
<i>Pay(%)</i>	7,3	3,5	5,8	5,6	3,2	2,7	2,6	3,2	2,2	3,3	3,4	3,1	3,2	3,4	2,7	3,7
<i>Hacim</i>	2527	1606	2209	2341	1381	1610	1974	2681	1858	1994	2639	2651	2668	4131	5631	7610
<i>Pay(%)</i>	7,2	4,6	5,9	5,2	3,3	2,8	3,0	3,6	2,5	3,0	3,2	3,6	3,0	3,5	3,5	4,5
<i>Denge</i>	-719	140	-443	-963	-91	-284	-325	-431	-118	-720	-1057	46	-598	-637	427	-128

Kaynak: DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

Tablo 7'den de görüleceği üzere Türkiye'nin bölgeye gerçekleştirdiği ihracat, yaklaşık 3 milyar dolar artarak 1990 yılında 904 milyon dolardan 2005 yılında 3,7 milyar dolara yükselmiştir. Komşu Ortadoğu ülkeleri ile son yıllardaki ticari ilişkilerimiz incelendiğinde 1994 yılında Türkiye'nin yaşamış olduğu ekonomik krizden dolayı dış ticaret hacmi en düşük seviye olan 1,3 milyar dolara gerilemiş, 1995-2002 yılları arasındaki durgunluk döneminden sonra, 2003 yılından günümüze gerçekleşen olumlu siyasi ve ekonomik ilişkilere bağlı olarak ticaret hacminde kayda değer artışlar gözlenmiştir. Bunda hükümetin, komşu ülkelerle ilişkilerde tehdit kavramından çok, iş birliği kavramını öne çıkarması etkili olmuştur.

1990-2002 yılları arasında Türkiye'nin komşu Ortadoğu ülkeleriyle ticareti yaklaşık 1,5 ile 2,5 milyar dolar arasında gerçekleşmiştir. Ancak 2003 yılında bir önceki yıla göre ticaret hacmi yüzde 56 artarak

ilk defa 4 milyar doların üzerine çıkmıştır. 2005 yılında ise daha da büyük ticaret hacmi 7 milyar doları geçmiştir.

Ticaret rakamlarında görülen artışa karşılık, dönem içerisinde, komşu Ortadoğu ülkelerinin dış ticaret içindeki payı gerilemiştir. İncelenen dönem boyunca, ticaret dengesi ise, 1992, 2001 ve 2004 yılları hariç Türkiye aleyhine olmuştur. Komşu ülkelerle dış ticarete açık verilmesinin altında yatan temel neden enerji ithalatıdır. Toplam enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü bu ülkelerden temin edilmesinin stratejik önemi yanında nakliye maliyetleri açısından sağlanan avantajlar ile birlikte, petrol ve doğalgaz için yapılan ödemelerin ikili ticaret hacmi içindeki ağırlığı, bu ülkeler ile sürekli açık verilmesine sebep olmuştur.²⁴

2005 yılında komşu Ortadoğu ülkelerinden ithalat 3,8 milyar dolar, bu ülkelere ihracat ise 3,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, ihracatın/ithalatı karşılama oranı yüzde 96 olmuştur. Komşu Ortadoğu ülkeleriyle ihracatta ve buna bağlı olarak ihracatın ithalatı karşılama oranında dönem içerisinde artış kaydedilmiştir. Bu artışın temel nedeni, özellikle Irak'a ihracatta görülen artıştan kaynaklanmaktadır. 1990 yılında Türkiye'nin komşu Ortadoğu ülkelerinden ithalatı, 1,6 milyar dolar olarak gerçekleşirken, 2005 yılında 3,8 milyar dolar düzeyine yükselmiştir. 2003 yılından itibaren ithalatın 2 milyar doların üzerine çıkması, İran'dan doğalgaz ithal edilmeye başlanılmasından kaynaklanmaktadır.

²⁴ Adnan Başağa, "Komşu Ülkelerle Ticaretimiz", *Uluslararası Ekonomik Sorunlar*, 2004, s. 2.

Tablo 8: Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Dış Ticaretinin Mal Gruplarına Göre Dağılımı (İlk beş ürün-2005) (2005)

İran	İhracat	Milyon	Pay(%)	İthalat	Milyon	Pay (%)
	<i>Motorlu Kara Taşıtları, Traktör, Bisiklet ve Motosiklet</i>	97	11,8	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları	3048	96
	<i>Nükleer Reaktörler, Kazan, Makine ve Cihazlar, Aletler</i>	91	11,1	Plastik ve Plastikten Mamul Eşya	30	0,9
	<i>Tütün ve Tütün Yerine Geçen İşlenmiş Maddeler</i>	57	7,0	Metal Cevherleri, Cüruf ve Kül	14	0,4
	<i>Demir ve Çelik</i>	55	6,7	Bakır ve Bakırdan Eşya	10	0,3
	<i>Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları</i>	51	6,2	Dokumaya Elverişli Suni ve Sentetik Lifler	9	0,3
Irak	İhracat	Milyon	Pay(%)	İthalat	Milyon	Pay (%)
	<i>Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları</i>	475	19,6	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları	409	91,5
	<i>Elektrikli Makine ve Cihazlar, Aksam ve Parçalar</i>	228	9,4	Demir ve Çelik	16	3,6
	<i>Değirmencilik Ürünleri, Malt, Nişasta, İnsülin, Buğday Gluteni</i>	195	8,0	Bakır ve Bakırdan Eşya	9	2,0
	<i>Tuz, Kükürt, Toprak ve Taşlar, Alçılar ve Çimento</i>	179	7,4	Yenilen sebzeler ve Bazı Kök ve Yumrular	4	0,9
	<i>Demir ve Çelik</i>	154	6,4	Gübreler	2,9	0,6
Suriye	İhracat	Milyon	Pay(%)	İthalat	Milyon	Pay (%)
	<i>Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları</i>	118	23,8	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Müstahsalları	145	58,7
	<i>Nükleer Reaktörler, Kazan, Makine ve Cihazlar, Aletler</i>	45	9,1	Pamuk	65	26,3
	<i>Motorlu Kara Taşıtları, Traktör, Bisiklet ve Motosiklet</i>	38	7,7	Tuz, Kükürt, Toprak ve Taşlar, Alçılar ve Çimento	8	3,2
	<i>Sentetik ve Suni Devamsız Lifler</i>	32,0	6,5	Yenilen sebzeler ve Bazı Kök ve Yumrular	6	2,4
	<i>Tuz, Kükürt, Toprak ve Taşlar, Alçılar ve Çimento</i>	29	5,8	Plastik ve Plastikten Mamul Eşya	4	1,6

Kaynak: DİE ve DTM (2005) verilerinden derlenmiştir.

Komşu Ortadoğu ülkelerine 2005 yılında, ihracatın en fazla olduğu ülke, 1,8 milyar dolarla Irak'tır. Bu ülkeyi sırasıyla İran ve Suriye izlemektedir. Bölgedeki en önemli ticaret ortağı son dönemde İran olmuştur. İran ile ihracat rakamları incelendiğinde dönem boyunca sürekli dalgalanmalar gözlenmiştir. 1990 yılında 495 milyon dolar olan ihracat 2003 yılına kadar sürekli bir azalış eğilimi göstermiştir. İthalat rakamları analiz edildiğinde ise, 1998 yılına kadar dalgalanmalar gösterdiği, bu yıldan itibaren ise artış eğilimine girdiği görülmüştür. İncelenen dönemde Türkiye'nin İran'a ihracatı yaklaşık 1,6 kat artarken, ithalatta yaklaşık 4 kat artış gözlenmiştir. 1993 yılından itibaren dış ticaret dengesi İran lehine dengesizlikler göstermiş, doğalgaz ithalatının da devreye girmesiyle birlikte dış ticaret açığımız 1 milyar doların üzerine çıkmıştır. İran'ın Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı 2005 yılında yüzde 1,2, toplam ithalatı içindeki payı ise yüzde 3 olmuştur.

Türkiye'nin komşu Ortadoğu ülkeleri ile dış ticareti mal grupları itibarıyla incelendiğinde, ithalatın büyük bir kısmının hammadde-lerden oluştuğu görülür. İthal kalemlerinin başında ham petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynakları gelmektedir. Bunların yanı sıra demir, bakır ve plastik eşya gibi maddeler ithalatın diğer kalemlerini oluşturmaktadır. Türkiye'nin bu ülkelere ihracatı ise makina ve parçaları, kara taşıtları, işlenmiş bazı tarımsal ürünler, mineral yakıtlar ve mineral yağlar gibi maddelerden oluşmaktadır.

Türkiye'nin Ortadoğu'daki komşu ülkeler ile ticareti olması gereken düzeyin altında kalmıştır. Türkiye coğrafi olarak çok avantajlı bir bölgede olmasına karşın siyasi ilişkilerinin ticari ilişkileri ve iş birliğini teşvik edici düzeyde olmaması, bölgesel siyasi sorunlar dış ticaretin gelişimini engellemiştir. Ancak Türkiye'nin, özellikle Ortadoğu ülkeleri ile ticari ilişkileri geliştirilebilir niteliktedir. Bu ülke ekonomileri ile Türkiye ekonomisinin birbirine rakip değil tamamlayıcı nitelikte olması dolayısıyla, önümüzdeki dönemde siyasi ve ekonomik iş birliğinin geliştirilmesi sağlanabilirse dış ticaret potansiyelini arttırmak mümkün olacaktır.

Sonuç

1990 sonrası dönemde Türkiye'nin komşu Ortadoğu ülkeleri ile ticari ilişkilerinde ABD tarafından uygulanan ambargolar, çatışmalar,

terör ve ikili sorunların olumsuz etkileri yoğun olmuştur. Tüm bu olumsuzluklar, ticari ilişkilerin geliştirilmesi için gerekli politik zeminin oluşumunu engellemiştir. Diğer yandan ambargolar ve çatışmaların bölge ülkelerinin ekonomik yapıları üzerindeki olumsuz etkileri sonucunda, Türkiye'nin bu ülkeler ile ticari ilişkilerini geliştirebilmesi için gerekli olan ekonomik potansiyelleri zayıflamıştır.

Türkiye'nin bu ülkelere yönelik politikaları 1990'dan günümüze kadar, genel olarak uluslararası politik dengeleri bozmama temelinde dayanmıştır. Bu ülkelerde yaşanan sorunların ve izlenen politikaların Türkiye'ye yansımalarının olumsuz etkileri büyük olduğundan, bölge ülkelerini etkileme ve ekonomik ilişkileri geliştirme kapasitesi hep sınırlı düzeyde kalmış ve bu durum dış ticareti olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye'nin komşusu olan Ortadoğu ülkeleri ile dış ticaretini geliştirebilmesi için, bölgeye yönelik izolasyonların azaltılması, bölge güvenliğinin sağlanması ve istikrara kavuşturulması gerekmektedir. Türkiye uluslararası politikaların bölgeye olumsuz yansımalarını ikili ilişkilerde nötrleştirdiği ölçüde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için gerekli olan geniş hareket alanına kavuşacaktır. Bu durum, özellikle Türk-Amerikan ilişkileri konusunda geçerlidir. Washington yönetiminin, İran ve Suriye'ye yönelik baskı politikalarının, Ankara'nın "çok boyutlu dış politika" anlayışını baltalamasına izin verilmemesi için gerekli kararlılığın gösterilmesi bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Böylece Türkiye'nin, bölge ülkeleri ile ekonomik iş birliğini yoğunlaştırması ve ikili ilişkileri geliştirmesiyle bölge içinde ticaret potansiyeli artacaktır. Bu durum bölge refahı için de önemli katkılar sağlayacaktır.

Bölge ülkelerinin tamamlayıcı ekonomilere sahip olması, kültürel yakınlık ve tüketim alışkanlıklarının benzerliği, ulaşım maliyetleri avantajları gibi faktörler dolayısıyla önemli bir dış ticaret potansiyeli mevcuttur. Buna rağmen Türkiye'nin bu ülkelere yönelik ticaret hacminde 1990 ile 2002 yılları arasında önemli bir gelişme olmamış ve ticari ilişkiler sınırlı kalmıştır. Ancak özellikle 2002 sonrası ikili ilişkilerin yoğunlaşması ve gelişmeye başlamasıyla hem ihracat hem de ithalatta ciddi artışlar gözlenmiştir. Bu trendin devamı da ancak politik ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve istikrarlı hale getirilmesiyle mümkün olacaktır.

11 Eylül Sonrası ABD'nin Yeni Güvenlik Politikasında Ortadoğu

Giray Saynur Bozkurt*

11 Eylül Sonrası ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Dış Politikası

Soğuk Savaş'ın ardından kendisini bir anda tartışmasız tek süper güç konumunda bulan ABD'nin genel hedeflerinde büyük çapta değişimler olmamıştır. Ancak Washington ile olası rakiplerinin potansiyel güç projeksiyonları arasında beliren büyük dengesizlik, aynı hedefe ulaşmak için izlenecek taktikteki değişimi gündeme getirmiştir. ABD, artık sadece günün birinde kendisine rakip olabilecek bir gücün gelişmesini engellemeye çalışmakla kalmayacak, aynı zamanda uluslararası sistemdeki mevcut üstünlüğünün ötesine geçerek sisteme mutlak egemenliğini kabul ettirmeye çalışacaktır.¹

Daha seksenli yılların başında Brzezinski'nin "İslami uyanışı, Amerikan çıkarlarını tehdit eden bir gelişme"² olarak değerlendirmesinden sonra, doksanlı yılların başında Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* adlı eserinde "İslam Dünyasını, Batı değerlerini tehdit eden yeni karşı kutup olarak göstermesi"³ ve Huntington'ın doksanlı yılların ortalarına doğru "İslam Dünyasının medeniyetler çatışmasının merkezinde yer aldığını"⁴ iddia etmesi, yeni jeo-kültürel kutuplaşmanın süreklilik

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

1 ABD'nin bu çabasını yeni bir dünya imparatorluğu kurma özlemi olarak nitelendirenler ve kendisini "Yeni Roma" olarak görmeye başladığını iddia edenler için bkz. William Blum, "American Empire for Dummies", 21 Ekim 2002'de Colorado'da yapılan konuşma: [http://www.zmag.org]. ABD ile Roma'nın özelliklerinin bir karşılaştırması için bkz. Jonathan Freedland, "Rome, AD.. Rome, DC?", *The Guardian*, 18 Eylül 2002.

2 Zbigniew Brzezinski, *Power and Principle*, London, 1983, s. 533; *The Grand Chessboard*, Newyork, 1997.

3 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, New York, 1992, ss. 45-46.

4 Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations", *Foreign Affairs*, 72, Yaz 1993, s. 35.

arz eden unsurları olarak görülebilir.⁵ 2002 yılında ise yeni muhafazakâr Robert Kagan, güç ve zayıflık karşılaştırmalarıyla Amerikan gücünün siyasetini doğrulayan ve Avrupalıların güçsüzlüğünü ortaya çıkaran bir vizyonu açıklamıştır.⁶ Bu yazarlar sürekli tartışmalar yaratmışlar ve bütün dünyanın ilgisini ABD'ye çekerek bu ülkeyi dünyanın entelektüel odağı haline getirmeyi başarmışlardır.⁷

ABD yönetimi, 11 Eylül'den önce de, küresel iktisadî ve siyasî istikrarın ABD'nin liderliğinde sağlanabileceğine inanıyordu. Ancak bu liderlik, yine kendileri tarafından "ebeveyn gözetimi" veya "yardımsever-yumuşak hegemonya" (*benevolent hegemony*) gibi kavramlarla olumlu bir anlam yüklenerek sistemdeki diğer aktörlere kabullendirilmeye ve meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. "Demokratik değişim, serbest piyasa ekonomisi ve insan haklarına yapılan vurgu ile küreselleşme olgusu" gibi unsurların öne çıktığı bu yapıda ABD'ye biçilen rol, sistemin sorunsuz işlemesini sağlamaktı. Sorunsuz işleyen yapı da Washington'un liderlik konumunu sürdürmesini sağlayacaktı. Bu genel çerçevede şekillenen ABD'nin "kendisine rakip olabilecek güçlerin doğmasını engelleme" çabası, sadece askerî güç zoruyla dayatılan bir politika olmaktan çok, diğer potansiyel güçlerin de çıkarlarını gözetin, güvenliklerini sağlayan ve küresel düzeyde siyasî-iktisadî istikrarı koruyan bir yaklaşım gibi gösteriliyordu. ABD ise gerek ekonomik gücü ve gerekse teknolojik üstünlüğü ile liderliğini sürdürmeye devam edecekti.

Soğuk Savaş'ın ardından ABD ile aralarında oluşmuş büyük askerî güç dengesizliğinin de farkında olan diğer devletler, kendilerine sunulan bölgesel liderler olma rolüne, çıkarları gözetildiği sürece itiraz etmiyorlardı ve askerî güçlerini ABD çıkarlarını tehdit edebilecek ölçüde arttırmaya gerek duymaksızın kaynaklarını savaş teknolojisi yerine daha çok ekonomik kalkınma için kullanıyorlardı. Bir anlamda bu stratejiden, başlangıçta herkes memnundu.⁸ Washington,

⁵ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, 14. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 136.

⁶ Robert Kagan, **Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order**, New York, Knopf, 2003.

⁷ Maxime Lefebvre, **Amerikan Dış Politikası**, İsmail Yerguz (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 86.

⁸ Bu politikanın bir açıklaması için bkz. Robert S. Chase, Emily B. Hill ve Paul Kennedy (der.), **The Pivotal States: A New Framework for US Policy in the Developing World**, Norton Publishers, 1998.

ancak “kendi konumuna meşruluk kazandırdığı, maliyetleri düşürdüğü” gerekçesi ve menfaati olan bölgelerde güvenlik ve istikrarı kendisiyle iş birliği içinde koruyarak ABD'nin dünya liderliğine karşı çıkmamaları şartıyla ikincil güçlerin varlığını kabul ediyordu.

11 Eylül 2001'de ABD'yi hedef alarak Pentagon ve Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırılar, etnik ve dinsel çatışmaların, kitlesel göçlerin, çevresel problemlerin, uyuşturucu ve silah ticaretinin uzantısı olarak ortaya çıkan uluslararası terörizmi bu yeni dönemde sınır tanımama ve karşılık vermede hedef teşkil edebilecek tek bir düşman figürü yaratamama gibi özellikleri bulunan yeni tip tehditlerin bir başka boyutu olan bir yapıya büründürmüştür. Uluslararası terörizm ulusal sınırları aşan yapısı gereği bütün ulusların karşı karşıya kaldığı bir tehdit haline gelmiştir.⁹ Bu nedenle 11 Eylül sonrasında II. Dünya Savaşı'ndan bu yana ilk defa Rusya ve Batı uluslararası terörizme karşı iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Bu ülkelerin Afganistan harekâtı süresince ve sonrasında ABD'ye verdiği destek konunun ciddiye alındığını ve ortak bir mücadele benimsendiğini kanıtlamıştır.¹⁰

11 Eylül saldırısının, ABD'nin Afganistan bağlantılı askerî önlemleri gerçekleştirmesinin meşruiyetini kazandıran bir etki yarattığı gerçeği yadsınamaz. ABD, uluslararası alanda tartışılmadan kabul gören saldırıya uğrayan ülke konumundan dolayı bir “meşru müdafaa” hakkı ve buna bağlı ayrıcalıklar kazanmıştır.¹¹ ABD'nin 11 Eylül sonrasında meşru müdafaa hakkını kullanarak, saldırıların sorumlusu olarak ilân ettiği Afganistan'da El-Kaide Örgütünün ve örgütün lideri Usame Bin Ladin'in bertaraf edilmesi maksadıyla yaptığı operasyon bunu göstermektedir. Artık ABD için herkes terörist olabilecek ve bunlar her nerede iseler, o bölgeler ve ülkeler düşman sayılacaktır.¹²

Buna karşılık küreselleşmenin dinamiklerinden zarar gördüğü halde sisteme karşı çıkabilecek konumda olmayan devletler ile ABD'nin dünyanın çeşitli bölgelerinde (örneğin Kosova'da) uluslara-

⁹ Esra Hatipoğlu, “11 Eylül Sonrası Rusya ve ABD'nin Orta Asya Politikası”, Erhan Büyükkakıncı (der.), **Değişen Dünyada Rusya**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 281.

¹⁰ O. Antonenko, “Putin's Gamble”, **Survival**, Volume: 43 No: 4, 2001-2, s. 50.

¹¹ Beril Dedeoğlu, “ABD'nin 21. Yüzyıl Stratejisi ve Olası Küresel Etkileri”, **2023 Dergisi**, Kasım 2002, s. 26.

¹² Dedeoğlu, a.g.e., s. 27.

rası çok taraflılık (*multilateralizm*) yerine, giderek daha fazla oranda tek yanlılığa (*unilateralizm*) ve geçici ittifaklara dayanan politikalar izlemesinden tedirgin olan Rusya, Çin, Fransa, İran, Hindistan gibi devletler yeniden “çok kutuplu bir dünya” oluşturma çağrılarını gündeme getirmeye başlamışlardır. Bu bağlamda 11 Eylül saldırıları, uluslararası sistemde daha dengeli bir güçler dağılımı oluşturma ihtimalini de ortadan kaldırmış ve ABD’de uzun zamandır bu fırsatı bekleyenlere ülkenin genel güvenlik stratejisini istedikleri şekilde değiştirme olanağını sunmuştur.¹³ Böylece George W. Bush yönetimi, ABD’nin genel güvenlik politikalarında önemli değişikliklere gidileceğinin sinyallerini daha 17 Eylül 2002’de imzalanıp, 20 Eylül 2002’de kamuoyuna açıklanan yeni “Ulusal Güvenlik Stratejisi”nden (*National Security Strategy of the United States*) önce vermeye başlamıştı.¹⁴

Nitekim Başkan Bush, 1 Haziran 2002’de West Point Askerî Akademisi’nin mezuniyet töreninde, “On yedinci yüzyılda ulus-devletin yükselişinden bu yana büyük güçlerin savaşa hazırlanmak yerine, barış içinde rekabet ettikleri bir dünya inşa etmek için en iyi şansa sahibiz.”¹⁵ yorumunu yaparak 11 Eylül saldırılarının ardından o güne kadar kullandığı “terörizme karşı savaş” retorığının ötesine geçerek, mutlak kontrole dayanan *neo-emperyal* bir güvenlik anlayışını işaret etmişti.¹⁶ Buna göre Washington, ortaklaşa güvenliği garanti altına almak için, artık büyük devletlerin ittifakını aramayacak ve ABD askerî gücünü tüm meydan okumaların üzerinde tutarak yeni rakiplerin doğmasına engel olacaktır. Bunu yaparken de ABD’nin geleneksel realist politikalarına (çevreleme ve caydırıcılık) ya da yakın dönemde özellikle Clinton döneminde moda olan *neo-liberal* politikalara dayanmayacak, bunların yerine

¹³ Audrey Kurth Cronin, “Rethinking Sovereignty: American Strategy in the Age of Terrorism”, *Survival*, Volume: 44, No: 2, Summer 2002, ss. 123-134; Michael Hirsh, “Bush and the World”, *Foreign Affairs*, Volume: 81, No: 5, Eylül/Ekim 2002, ss. 29-33; John Ikenberry, “American Grand Strategy in the Age of Terror”, *Survival*, Volume: 43, No: 4, Kış 2001-02, ss. 25-29

¹⁴ Kaan H. Ökten, “ABD’nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi: Kant’ın Radikal Bir Yorumu mu?”, Toktamış Ateş (der.), *ABD Dış Politikasında Yeni Yönelimler Ve Dünya*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 156.

¹⁵ Başkan Bush’un konuşmasının tam metni için bkz. George Bush, “President Bush Delivers Graduation speech at West Point, June 1, 2002”; <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/06/20020601-3.html>.

¹⁶ Ümit Özdağ, “Yeniden Yapılanan Ortadoğu”, Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz ve Yahya Başkan (der.), *Irak Dosyası II*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 161.

“ön-alma stratejisini” vurgulayan yeni-muhafazakâr (*neo-conservative*) politikalar izleyecektir.¹⁷

ABD temel politikasını, dünya enerji kaynaklarının kontrol edilmesi üzerine kurduğu strateji ile yürütmektedir. Bu stratejisini açık bir şekilde bütün dünyaya bildirmekte ve gereğini de yapmaktadır. Kendisinin ve müttefikleri olan gelişmiş ülkelerin ekonomilerine zarar vermeyecek şekilde petrol ve diğer enerji kaynaklarının işletilmesini hedefleyen bu politika gereği Washington yönetimi, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya gibi petrol ve doğalgaz bakımından çok zengin bölgeleri kontrol etmek istemekte ve bu coğrafyadaki güç dengelerinin kendi ulusal çıkarlarına uygun biçimde şekillenmesine çalışmaktadır.¹⁸

Irak savaşı sırasında da, dünyada, 11 Eylül saldırılarının ABD tarafından sadece ulusal güvenliği sağlamak açısından değerlendirilmediği, Ortadoğu'yu da kapsayacak şekilde bir planın varolduğu konusunda tartışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Amerikan hegemonyasını sürdürmeyi ve ekonomik çıkarlarını maksimize etmeyi hedefleyen bu saldırılar sonrasında Washington yönetimini ilk başlarda destekleyen diğer uluslararası aktörler arasında bölünmelere sebep olmuştur.¹⁹ Bu şartlar altında ABD'nin yeniden biçimlendirmeye çalıştığı Ortadoğu coğrafyasında, 1990 öncesi politikaları sürdürmek ve bu politikaların devamını sağlamaya yönelik çabalar içerisinde olmak, real-politik şartlara uygun değildir.²⁰

ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik politikalarının ve bölgeye olan stratejik ilgisinin nedenlerini dünyada bilinen rezervlerin 2/3'ünü oluşturan Ortadoğu petrol ve enerji kaynaklarını²¹ kontrol altına al-

¹⁷ Mustafa Aydın, “ABD Dünyadan Ne İstiyor? ABD'nin Yeni Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Dış Politikası”; http://www.stradigma.com/turkce/mayis2003/makale_06.html

¹⁸ Michael T. Klare, “Global Petro-Politics: The Foreign Policy Implications of the Bush Administration's Energy Plan”, **Current History**, Volume: 101, No: 653, Mart 2002, ss. 100-102.

¹⁹ Cengiz Erişen, “Rusya Federasyonu'nda Ulusal Güvenlik Yaklaşımı ve Askerî Doktrinler”, Erhan Büyükkakıncı (der.), **Değişen Dünyada Rusya**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 189.

²⁰ U.S Department of State, Office of the Spokesman, “Middle East and North Africa”, 23 Ocak 2006; http://travel.state.gov/travel/cis_pa_tw/pa_1165.html

²¹ Dünyadaki toplam bir trilyon elli milyar varil civarında olduğu bilinen petrol rezervlerinin % 65,32'si ve 155 trilyon metreküp civarındaki doğalgaz rezervle-

mak, bu kaynaklara ulaşan denizyollarının açık bulundurulmasını sağlamak, İsrail devletinin varlığını garanti altına almak, İsrail'e tehdit oluşturma potansiyeli taşıyan ülkeleri zayıflatmak, bu çerçevede Irak, Suriye ve İran'ı kontrol ederek ABD yanlısı bir yönetim kurulmasını desteklemek, emperyalizme karşı tavır alan radikal İslam tehlikesini azaltmak, bölge ülkelerindeki kimyasal ve biyolojik kitle imha silahlarını ortadan kaldırmak, balistik füzelerin yayılmasının önüne geçmek, şiddet kullanan dinî ve etnik hareketleri bertaraf etmek, Ortadoğu'da Barış Süreci'nin başarıya ulaştırılmasını ve su gibi doğal ve ekonomik kaynakların dağıtımını gibi ekonomik anlaşmazlıkların çözülmesini sağlamak, bölge ülkelerinin petrolden elde ettikleri gelirlerin aşırı silahlanma için kullanılmasını önlemek olarak özetleyebiliriz.²² Her ne kadar ABD'nin bu politikaları, Ortadoğu ülkelerinin çoğunun çıkarlarıyla bağdaşmasa da, Bush yönetiminin bölgedeki hiçbir ülkeye söz hakkı dahi tanımamakta kararlı olduğu görülmektedir.²³

Bu politika çerçevesinde son zamanlarda ABD'nin Suriye üzerindeki siyasi baskısının giderek arttığı gözlemlenmektedir. Ancak Washington yönetimi, Suriye'de, Irak'taki²⁴ gibi doğrudan bir askerî harekât yerine, Hariri suikastı ve sonrasında olduğu gibi baskı ve tehdit uygulamalarını tercih etmektedir. Aynı şekilde Irak'a tamamen yerleşmekte olan ABD, uyguladığı "baskı" politikasıyla İran'ın da bölgedeki etkinliğini azaltmaya yönelik çabalar içine girmekte ve bu ülkeyi dünyadan ve bölgeden izole ederek Basra Körfezi'ndeki etkinliğini sürekli ve tartışmasız hale getirmeye çalışmaktadır.²⁵

21. yüzyılı gerçek bir Amerikan yüzyılı yapmayı hedefleyen yeni muhafazakâr strateji uzman ve siyasetçileri, 20. yüzyıl boyunca

rinin % 36,1'i Ortadoğu bölgesinde bulunmaktadır. Bkz. İdris Bal, "Ortadoğu'da Savaş, ABD ve Türkiye", Kaynak: BP Web Sitesi (2001 sonu rakamları) http://www.stradigma.com/turkce/nisan2003/makale_01.html

²² Daniel Smith, U.S. Army (Ret.), "A Forensic Anatomy of the Strategy for 'Victory'", 21 Aralık, 2005, **Foreign Policy in Focus**, <http://www.fpif.org/fpiftxt/3001>.

²³ Atilla Sandıklı, "ABD'nin Dış Politikası, Güvenlik Stratejisi ve Büyük Ortadoğu Projesi", **Stratejik Öngörü**, Sayı: 2, Yaz 2004, s. 9.

²⁴ ABD'nin Irak politikası ve Saddam Hüseyin dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal İnät, "Irak Uluslararası Hukukun Sonu mu?", Kemal İnät, Burhanettin Duran ve Muhittin Ataman (der.), **Dünya Çatışma Bölgeleri**, Nobel Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 3-37.

²⁵ Cemalettin Taşkıran, "ABD'nin Irak ve Ortadoğu Politikaları" http://www.stradigma.com/turkce/haziran2003/Makale_02.html

uygulanan liberal ve realist politikalar gereği vurgulanan demokratikleşme, insanî müdahale, çok taraflı iş birliği, ve stratejik ortaklık gibi kavramları artık günümüzde kullanmamaktadırlar.²⁶ Bunların yerine ABD'nin ittifaklar veya kurallarla sınırlanmaksızın tüm gücünü çekenmeden kullanması öngörülmektedir. Bir anlamda ABD'ye yönelik uluslararası terörizm, kitle imha silahlarının yayılması ve haydut devletler²⁷ veya terörist grupların eline geçmesi, bölgesel çatışmalar, demokratik ve ekonomik reformların başarısızlığa uğrama ihtimali, uluslararası organize suç faaliyetleri ve uyuşturucu trafiği gibi tehdit oluşturan unsurları ortadan kaldırmayı hedefleyen ve "Bush Doktrini" olarak adlandırılan yeni güvenlik politikası ve stratejisi geliştirilmiştir.²⁸ "Angajman ve Genişleme" (*Engagement and Enlargement*) olarak da tanımlanan bu stratejide,²⁹ ABD millî çıkarlarının yoğunlaştığı ve angaje olduğu bölgeler Varşova Paktı ve SSCB'nin dağılmasından sonra güç boşluğu oluşan Orta ve Güneydoğu Avrupa ile Ortadoğu ve Orta Asya'dır. 11 Eylül saldırıları ile ABD'nin güvenliği ciddi bir darbe aldığı için caydırıcılık ve önleyici diplomasi ile sorunların krize dönüşmeden halledilmesi prensibine *preventive war* (önleyici savaş) ve ondan daha geniş kapsamlı olan *preemptive attack* (olası saldırı ihtimaline karşı önceden girişilen savaş), gibi önleyici müdahale kavramları dâhil edilmiştir.³⁰ Bu kapsamda *rogue states* olarak ifade edilen haydut devletlerin kitle imha silahlarına ve füze sistemlerine sahip olmaları ve ABD'ye karşı terörist eylemlerde bulunabilecek terörist örgütlere yardım ve destekleri Washington'un önleyici müdahaleleri ve taarruzlarıyla engellenebilecektir.³¹

²⁶ Ahmet K. Han, "Tarafsız Olmayan Savaş Yeni Muhafazakâr Komplotu ve Bush Doktrini", Toktamış Ateş (der.), **ABD Dış Politikasında Yeni Yönelimler Ve Dünya**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 139; Tom Barry, "The US Power Complex: What's New?", **Foreign Policy in Focus, Special Report**, 20, Kasım 2002, s. 3; Anıl Çeçen, "A.B.D. Süper Güç Olarak Kalabilir mi?", **Avrasya Dosyası**, Cilt: 6, Sayı 2, Yaz 2000, ss. 238-239.

²⁷ Haydut Devletler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal İnat (der.), **ABD'nin Haydut Devletleri**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2004.

²⁸ Sandıklı, a.g.e., ss. 7-8.

²⁹ "A National Security Strategy For a New Century", The White House, Aralık 1999.

³⁰ "The National Security Strategy of The United States of America", Eylül 2002, s. 5.

³¹ Sandıklı, a.g.e., s. 6.

Büyük Ortadoğu Projesi

ABD'nin II. Dünya Savaşı'ndan itibaren Ortadoğu ve Orta Asya üzerinde hakim olmak istemesinin nedenlerinden birisi de daha önce değindiğimiz gibi bu bölgelerin sahip olduğu petrol ve doğalgazın güvenli bir şekilde batıya aktarılması meselesidir. Bu çerçevede Washington yönetimi "11 Eylül fırsatı" eline geçer geçmez küresel terörizmle mücadele gibi değişik bahanelerle ürettiği çeşitli projeler çerçevesinde bu bölgelere müdahil olmak istemiştir. İşte bu projelerden biri de Büyük Ortadoğu (BOP) projesidir.³²

ABD tarafından ortaya atılan ve uluslararası sistemi kontrol altına almayı politika olarak hedefleyen bu konseptin iki ana maksadının olduğu değerlendirilmektedir. Bunlardan biri, enerji kaynaklarını ve intikal yollarını kontrol etmek, diğeri ise terör, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı, kitlesel göç hareketleri, kitle imha silahlarının yayılması gibi yeni tehdit algılamalarının kaynaklandığı bölge olarak kabul edilen Büyük Ortadoğu'daki ülkelere demokrasi, hukuk anlayışı, serbest piyasa ekonomisi ve hürriyet getirip onları uluslararası sisteme monte ederek kontrol altına almaktır. Bu yolla kendisine, İsrail'e ve "hür dünyaya" yönelik tehdidi önlemek isteyen ABD, söz konusu amaçlarını Clinton döneminde ülkeleri ekonomik ilişki, sosyal ve kültürel yolla etkileyerek kontrol altına almayı hedefleyen bir strateji ile oğul Bush döneminde ise, 11 Eylül'ün de etkisi altında güç kullanma stratejisiyle gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Bugün bu proje ABD tarafından tartışmaya açılmış ve gerçekleştirilmesi için destek arayışlarına girilmiştir. "Daha Büyük Ortadoğu" olarak isimlendirilen, ancak ifade kolaylığı açısından Türkiye'de "Büyük Ortadoğu" olarak anılan bu bölgede; Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Mısır, Sudan, S.Arabistan ve Körfez ülkeleri, İsrail, Lübnan, Ürdün, Suriye, Irak, İran, Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Pakistan, Afganistan ve Bangladeş yer almaktadır. Bölge genel olarak "Müslüman ülkeleri" kapsamakta ve "demokratikleştirme" amacı ön planda tutulmaktadır.³³

³² Büyük Ortadoğu Projesi hakkında fazla bilgi için bkz., Mahir Kaynak ve Emin Gürses, **Büyük Ortadoğu Projesi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005; "Büyük Ortadoğu Projesi' Özel Sayısı NATO Zirvesi", **Stratejik Öngörü**, Sayı: 2, Yaz 2004

³³ Armağan Kuloğlu, "NATO'nun Doğu'ya Doğru Genişlemesi, Değişen NATO ve Bu Değişimde Enerjinin Rolü", **Stratejik Analiz**, Cilt: 5, Sayı: 54, Ekim, 2004, ss. 49-54.

Büyük Ortadoğu projesinin çok daha öncelere dayandığı, hatta bunun başlangıçta İngiltere, daha sonra da İsrail projesi olduğu çeşitli çevreler tarafından ifade edilmekle birlikte, proje bugün bir "ABD projesi" olarak kabul edilmektedir. Bu proje, Soğuk Savaşın sona ermesinden bir süre sonra belirsizliklerin ve risklerin arttığı, dengelerin bozulduğu, asimetric güçlerin mücadele yöntemi olarak şiddet ve terörü ön plana çıkardığı dönemden itibaren belirginleşmiş ve bir süre sonra da uygulamasına geçilmiştir. Aslında ABD, bu projeyi zamana yayarak değişik şekillerde uygulamayı düşünmüş ise de, Afganistan'a müdahale mecburiyetiyle proje güç kullanılarak erken bir şekilde uygulamaya konmuştur.

Bu müdahaleyi bir fırsat olarak değerlendiren ABD Orta Asya bölgesinde etkinliğini artırmış, Kafkasya'da Azerbaycan ile statükoyu devam ettirip kısmi yumuşama ile kendine oldukça yakın bir hale getirmiş, Gürcistan'da yumuşak bir devrim ile kendine yakın bir iktidar oluşmasını sağlamış, Rusya'nın etkisinden kurtarabilmek için Ermenistan'a ABD'deki zengin iş adamları vasıtasıyla yardımlarda bulunmuş ve Türkiye'yi Ermenistan ile ilişkilerini düzeltmek için zorlamaya başlamıştır.³⁴ Ortadoğu'ya müdahale için Irak'ı en uygun bölge olarak değerlendirmiş ve burada güç kullanarak sadece Irak'ı değil, İran, Suriye ile Afganistan'a müdahalesi sırasında ilişkilerinin zayıfladığı Suudi Arabistan'ı da baskı altına alabileceğini düşünmüştür. Son zamanlara kadar gergin ilişkilere sahip olduğu Kuzey Afrika ülkelerinden Libya ile de yeni bir dönemin başladığı görülmüştür.³⁵ Bölgesel jeopolitiğin yanında küresel jeopolitiği de oldukça fazla etkileyen bu projede Türkiye'nin ne şekilde yer alacağı henüz ne ABD tarafından, ne de Türkiye³⁶ tarafından tam olarak şekillendirilmemiştir.

³⁴ Ersegül B. Ünüvar, "Büyük Ortadoğu Projesi ve Rusya", **Stratejik Öngörü**, Sayı: 2, Yaz 2004, ss. 46-51.

³⁵ Armağan Kuloğlu, "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye", <http://www.avsam.org/tr/analizler.asp?ID=26>, 27 Mayıs 2004

³⁶ Türkiye de bu gelişmelerden en fazla etkilenen ve hatta etkilenmekten çok etkileyici olarak kullanılmak istenecek bir ülke konumundadır. Türkiye, coğrafi olarak bölgenin tümüne etki edebilecek bir konumda olan demokratik, laik ve bir hukuk devletidir. Türkiye, ABD'nin müttefiki, NATO'nun üyesi, AB'nin aday üyesi, bölge ülkeleri ile tarihî ve kültürel bağlantıları olan bir ülkedir. Bu özelliklerinin yanında, halkının çoğunlukla Müslüman olması, Türkiye'nin ABD nezdinde projede etkili olabileceği düşüncesini yaratmaktadır. Özellikle ilımlı İslam anlayışının Türkiye'nin müspet niteliklerinin üzerine bir kılıf olarak

Genel Değerlendirme

11 Eylül saldırılarının ardından çatışma potansiyelinin hızla arttığı Ortadoğu, ABD tarafından hedef bölge haline getirilmiştir. “Büyük Ortadoğu Projesi” ile bölgedeki anti-demokratik rejimlerin yıkılması için gerekirse güç kullanabileceğini ilan eden Bush yönetimi, Afganistan’dan sonra Irak’ı da işgal etmiştir. ABD, Soğuk Savaş sonrasında, askerî ve siyasî yönden dünyanın patronu hüviyetine bürünmüştür. Avrupa Birliği ise Bosna Savaşı’nda olduğu gibi Irak Savaşı’nda da ortak bir politika izleyememiştir. Almanya ve Fransa’nın karşı çıkmalarına rağmen başta İngiltere ve İspanya olmak üzere bir çok AB üyesi savaşta ABD ile birlikte yerlerini almışlardır.

11 Eylül saldırıları, ABD’nin sadece küresel egemenlik projesi yolunun açılmasında etkili olmuştur. Yeni güvenlik stratejisi 11 Eylül’e tepki olarak doğmamış, alt yapısı çok önceden hazırlanmıştır ve ABD’nin şu andaki dış ve güvenlik politikaları, 1945’ten beri izlediği “dünyanın çeşitli bölgelerinde kendisine rakip olabilecek güçlerin doğmasına engel olma” politikasının taktiksel düzeyde farklılaşmış devamından başka bir şey değildir. ABD için hedef, dünya liderliğini elde tutmak ve potansiyel rakiplerin doğmasını önlemektir. Ancak bu hedefe ulaşmak için askerî üstünlüğün yanı sıra dünyanın temel enerji kaynaklarının kontrol edilmesi de gerekmektedir. Ortadoğu ve özellikle Irak bu çerçevede gündeme gelmiştir.³⁷

ABD’nin Irak Savaşındaki tutumu, Robert Kagan’ın 1998’de kaleme aldığı “önce müdahale etmeyi, ardından rıza aramayı” savunan makalesinde tarif ettiği tutum ile hemen hemen aynıdır. “Savaş kazandıktan sonra atmosfer değişecek, muhalifler çözülecek ve sonuçta ABD’nin üstün olduğu bir anlaşma zeminine razı olunacaktır.”³⁸

geçirilip diğer ülkelere örnek olarak sunulma temayülü kabul edilmeyecek bir durum olup, seksen yıllık Cumhuriyet’in kazanımlarından ve modernizasyondan geri gidiş anlamındadır. Ayrıca bu konuda ABD tarafında belirgin bir şekilde yer alarak cephe ve model ülke olma konumuna gelmek, bölge ülkeleri tarafından da tepki ile karşılanabilir ve Türkiye hiç arzu edilmeyen bir şekilde kendini terör olaylarının içinde de bulabilir. Türkiye durumu çok iyi analiz etmek, politika ve stratejilerini ona göre belirlemek durumundadır.

³⁷ Vassilis K. Fouskas, Balkanlar, Ortadoğu, Kafkasya, Soğuk Savaş Sonrası ABD Politikalar”, **Zones of Conflict**, Ali Çakıroğlu (çev.), Aykırı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 162.

³⁸ Robert Kagan, “Alicenap İmparatorluk”, **Foreign Policy**, Sayı: 2, Yaz 1998, s. 31

ABD Irak harekâtını sözde terörizmle mücadele, özde ise kendi güvenliğini ve ekonomik çıkarlarını sağlama adına yapmıştı. Bu da Sudan'dan İran'a ve oradan da Orta Asya'ya uzanan kısa ve uzun vadeli hesapların varlığına işaret ediyordu. Bugün ABD'nin Irak'tan sonra hedefinin neresi olduğu sorusu önem kazanmıştır. Bu konuda İran sık sık gündeme gelse de, ABD'nin bu ülke ile ilgili sıcak bir çatışmaya girme ihtimali çok zayıftır. Zira İran, Irak ile kıyaslanmayacak kadar güçlüdür. İran'ın kendi içinde mevcut sisteme muhalif kitleler gittikçe artmaktadır. Washington bu muhaliflere destek vererek Tahran'da bir rejim değişikliği gerçekleştirmeyi ya da Irak ve Ortadoğu'daki ABD varlığının verdiği baskı ile İran rejimini denetim altına almayı deneyecektir.

Ortadoğu'daki olayların kırılma noktası, Filistin-İsrail sorunu ve bu çerçevede cereyan eden terör faaliyetleridir. ABD'nin Ortadoğu'da bilinen çıkarları çerçevesinde en büyük hedeflerinden birisi İsrail'in güvenliğini sağlamaktır. Bu nedenle İsrail ile ABD yönetiminin tehdit algılamasında benzerlikler vardır. Bu da ABD'nin Ortadoğu'da İsrail'e tehdit olan rejimlerle yakından ilgileneyeceği anlamına gelmektedir. Bush yönetiminde Yahudi asıllı etkin isimlerin çokluğu ve Yahudi lobisinin³⁹ bu yönetimde etkinliği bilinen bir gerçektir. Neticede Washington'daki yetkililer, İsrail'in güvenliğini kesin olarak sağlama ve bu anlamda Ortadoğu'da İsrail'in varlığına tehdit olarak gördükleri her türlü oluşumları bertaraf etme konusunda kararlı görünmektedir.⁴⁰ Irak'ta istikrarın tam olarak sağlanmasından sonra bu anlamda en ciddi tehdit ya da tehditlerin kaynağı olan Filistin sorununa da el atması kesin gibidir.

³⁹ Lobicilik ve Think-Thank kuruluşları ABD'nin iç politikasını büyük çapta yönlendirmenin yanında dış ülkelerin ABD ile ilişkilerinin şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Bu nedenle diğer ülkelerde ABD içerisinde lobicilik yapılmaktadır. ABD'de yabancı ülkeler adına lobicilik yapan dokuz yüzden fazla firma ya da şahıs olduğu bilinmektedir. Türkiye'ye yönelik ABD politikasına Rum lobisi etki edebilirken, ABD'deki Yahudi lobisi ABD'nin Ortadoğu politikasına ve özellikle İsrail yanlısı politikasını yönlendirebilmektedir. ABD'de Yahudi lobisi çok önemlidir. ABD'deki lobiler ve Think-Thank'ler ile ilgili olarak bakınız: İdris Bal, "ABD'nin Orta Asya Politikasına Yön Veren İç ve Dış Dinamikler", **Stratejik Analiz**, No:12, Nisan 2001, ss. 60-61; Aydan Kodaloğlu, "ABD'de Lobi ve Lobicilik", **Avrasya Dosyası**, Cilt: 1, Sayı: 4, Kış 1994, s. 30-32; Andrew Rich, "US Think Thanks and the Intersection of Ideology, Advocacy, and Influence", **NIRA Review**, Kış, 2001, s. 55.

⁴⁰ Yevgeniy Maksimoviç Primakov, **11 Eylül ve Irak'a Müdahale Sonrası Dünya**, Fatma ve Serdar Arıkan (çev.), İstanbul, 2004, ss. 86-87.

Sorunun çözümü için değişik planlar üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri Batı Şeria topraklarını Ürdün ile birleştirmek, diğeri ise Batı Şeria ve Gazze'deki Filistinlileri toplayıp Kuzey Irak'a getirip orada konuşlandırmaktır. Bu planlardan hangisi uygulamaya konulursa konulsun İsrail'in ve Ortadoğu'nun istikrarı sağlanmadan, Ortadoğu kökenli terör faaliyetlerine son verilemez. Oysa Ürdün'ün zaten yarısından fazlası Filistin asıllıdır ve yeni toprak kazanımı hoş görülse bile Filistinlilerin Ürdün'de nüfusun çoğunluğunu oluşturması Ürdün halkı için istenmeyen bir durumdur. Öte yandan Filistin Devleti'nin kurulması konusunun Filistinliler kadar Arap dünyasının da milli davası haline geldiği gerçeğini görmek lâzımdır. Zaten bölgedeki terör faaliyetlerine zemin hazırlayan, Arap radikalizmini ya da kökten dinciliği doğuran ve güçlendiren olgu da buradan geçmektedir. Milyonlarca Filistinli mülteci Arap ülkelerine dağılmış ve çoğu vatandaşlık hakkına sahip olamamışken yeni bir Filistin diasporası oluşturmak sadece mevcut çatışmaların tırmanmasına ve yeni çatışmaların ortaya çıkmasına hizmet eder. Hatta ikinci plan uygulamaya dönüştürülürse bu sefer Irak'ın kuzeyinde yeni çatışma unsurları yaratılmış olunacaktır.

Filistin sorununun bir diğer önemli noktası da Kudüs⁴¹ sorunudur. Kudüs'ün adilâne paylaşımı yapılmadığı müddetçe çatışmalar devam edecektir. Mevcut Amerikan yönetimi bu hususu görmezlikten gelerek, İsrail politikalarına paralel olarak soruna yaklaşmaktadır. Batı Şeria ve Gazze topraklarını içeren ve Kudüs'ün Müslümanlarca kutsal sayılan mabedini dışarıda bırakan bir oluşum, belki kısa vadede silah zoruyla gerçekleştirilebilir ama bu durum orta vadede İsrail ve batı hedeflerine yönelik Ortadoğu kökenli grupların saldırılarını arttırabilir. Soruna bu açıdan yaklaşmak Ortadoğu'da totaliter rejimlerin devamına ve yeni diktatörlerin ortaya çıkmasına bir zemin hazırlayabilir. Filistin sorununun bu şekilde çözümünde ABD, Suriye ve Ürdün yönetimlerinin ciddi engellemeleriyle karşılaşmayacaktır. Zira söz konusu devletler, ekonomik ve askeri açıdan ABD baskısına karşı koyabile-

⁴¹ Ortadoğu sorununun en karmaşık meselesi olan Kudüs'ün hâlihazırdaki konumu, İsrail tarafından işgal, ilhak ve başkent ilân edilmiş olmasıdır. Kudüs'ün batısını 1949'da ilhak, Arapların yaşadığı doğusunu da 1967'de işgal ve 1980'te ilhak eden İsrail, 1980'de kenti bölünmez bir bütün olarak 'ebedi başkenti' ilân etmişti. Ancak 181 No'lu kararla Kudüs'ü 'ayrı bir varlık' olarak tanımlayan BM, 1967'de 242 sayılı kararla İsrail'in çekilmesini istedi, 1968'de 252 sayılı kararla İsrail'in Kudüs'ün statüsünün değiştirilmesine yönelik istisnâ dâhil tüm karar ve eylemlerini geçersiz ilân etti.

cek güçte değildir. Mısır zaten uzun zamandır bu konuda İsrail ve ABD ile diyalog halindedir. Ortadoğu'daki mevcut yönetimler, varlıklarının devamını sağlayabilmek için ciddi muhalefet sergileyemeyebilirler. Ancak bu sefer varlıklarına yönelik tehdidin kendi halklarından gelme ihtimali yüksektir. Nereden bakılırsa bakılsın ABD müdahalesi beklenildiği gibi Irakla sınırlı kalmayacaksa bu gelişmeler Ortadoğu'ya barışı getirmek ve demokratik rejimleri inşa etmekten ziyade, var olan kaos/terör ve istikrarsızlık ortamını daha da kötüleyecektir.

Sadece güç kullanarak bölgeye müdahale edecek olan ABD, uzun vadede öngördüğü gibi terörü önleyebilecek mi? Bu pek mümkün görünmemektedir. Terör ancak kaynakların kontrolü ile baskı altında tutulabilir. Bu ise iş birliği ile mümkündür. Oysa askerî müdahale bu bölgede daha da kırılğan, zayıf ve meşruiyeti tartışmalı yeni yapılar ortaya çıkarabilir. Demokrasinin hâlâ bu bölge için oldukça uzak bir ihtimal olduğu söylenebilir. Soğuk Savaşın sona ermesinden beri arayış içinde olan uluslararası düzen, hızla yeni bir dengeye doğru yol almaktadır. Ancak yeni dengenin tüm insanları mutlu edeceğini söylemek de oldukça zor görünmektedir.